

TARİX

İSMAYİL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI: İNKİŞAFDAN İNTİBAHA

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının müstəqillik illərində ictimai-siyasi həyatından, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafından bəhs edilmişdir. XX əsrin 80-ci illərinin sonu-90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanda baş verən hadisələr, ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, Muxtar Respublika Ali Məclisinə Sədr seçilməsi və həyata keçirdiyi tədbirlər araşdırılır. Əldə olunan nəticə budur ki, ümummillilərin liderin Naxçıvanın blokadadan çıxarılması istiqamətindəki fəaliyyəti, qonşu ölkələrlə yaratdığı əlaqələr Naxçıvanı xilas etmişdir. Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikası sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf sahəsində çox böyük uğurlar əldə etmiş və bu inkişaf "Naxçıvan möcüzəsi" kimi xarakterizə edilir.

Açar sözlər: müstəqillik, Heydər Əliyev, ictimai-siyasi həyat, sərhəd hərəkəti, seçkilər, sosial-iqtisadi inkişaf, səsliya, Konstitusiyaya, həmrəylik.

XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəlləri Azərbaycanın, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixində ziddiyyətli, mürəkkəb, həm də tarixi hadisələr baxımından maraqlı bir dövr təşkil edir. Səksəninci illərin sonunda SSRİ-də yaranmış şəraitdən istifadə edən erməni millətçiləri DQMV-ni Ermənistanla birləşdirmək üçün qeyri-qanuni aksiyalara başladılar. 1989-cu il fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Vilayət Sovetinin növbədənkonar səs-siyasında "DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında" məsələ müzakirə olundu və qərar qəbul edildi [17, s. 11]. SSRİ rəhbərliyinin ikili siyasəti hadisələri qızıqırdı, ermənilər bundan istifadə edərək daha da fəallaşdı. Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Naxçıvanda və respublikanın bir sıra şəhərlərində etiraz mitinqləri keçirildi.

Qarabağ münafişəsi, Ermənistandan vəhşi üsullarla qovulan azərbaycanlıların Naxçıvana axını, Naxçıvanın sərhəd kəndlərinə silahlı basqınlar əhalini fəal mübarizəyə qaldırdı. "Daşnak təcavüzünün gücləndiyi bir şəraitdə satqın ölkə rəhbərliyinin cinayətkarlığına fəaliyyətsizliyi" [23, s. 181] minlərlə naxçıvanlı küçələrə, meydanlara çıxardı.

1988-ci il noyabrın 22 və 1989-cu il iyulun 5-də Naxçıvan şəhərində, Ordubad və Culfa rayonlarında çoxminlik mitinqlər keçirildi. Naxçıvan şəhərində rəhbərliklə xalq arasında qarşıdurma baş verdi. Bunları bəhanə edən hökumət noyabrın 24-də Naxçıvan şəhərində xüsusi vəziyyət və komendant saati tətbiq etdi.

Ermənilər mütəmadi olaraq Naxçıvanın sərhəd kəndlərinə silahlı hücumlar edir, Naxçıvana gələn qatarların yolunu kəsir, ona zərər yetirir və mane olurdular. Keçirilən mitinqlərdə respublika hökumətindən Naxçıvanın müdafiəsi üçün konkret tədbirlər görmək tələb olunur. İyulun 18-də (1989) Naxçıvan MSSR Ali Soveti muxtar respublikanın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan MSSR Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması barədə qərar qəbul etdi.

1989-cu ilin noyabr-dekabr aylarında Naxçıvanda "sərhəd hərəkəti" genişləndi, İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan SSR-in Naxçıvan MSSR arasındakı sərhəd xəttinin götürülməsi ilə bağlı tədbirlər keçirildi. Dekabrın 31-də minlərlə adam ölümü belə gözlərinin qarşısına alaraq sərhəd qurğularını dağıtdı. Nəticədə, SSRİ-nin dövlət sərhəddi boyunca çəkilən tikanlı məftillər elliklə söküldü. 1989-cu il dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyi bayramına çevrildi.

1990-cı ilin əvvəlindən başlayaraq erməni yaraqlılarının Naxçıvanın sərhəd kəndlərinə basqınları, dinc sakinlərin öldürülməsi faktları artdı. Bunlar isə Naxçıvanda siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi.

Naxçıvan MSSR Ermənistan SSR-dən zorla qovulan azərbaycanlıları qəbul edir və yerləşdirirdi. Muxtar Respublika Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmışdı. Ermənilər Azərbaycan dəmir yolunun Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən hissəsində qatarların hərəkətinə mane olur, onları atəşə tuturdular. Erməni daşnakları Naxçıvan iddialarını da açıq böyan edir və sərhəd kəndlərinə silahlı basqınlar edirdilər. Şərur rayonunun Kərki kəndi 18-19 yanvar 1990-cı ildə SSRİ Müdafiə Nazirliyi 7-ci ordusunun köməyiylə ermənilər tərəfindən işğal olunaraq [16, s. 817] kəndin 320 sakini qovulub çıxarıldı [2, s. 251]. Kərki kəndinin işğalı vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xalqın tələbi ilə yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR Ali Soveti Muxtar Respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Məqsəd Azərbaycanda baş verən hadisələrə, sovet ordusunun qanlı əməllərinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmək idi və bu, müəyyən rol oynaya bildi [16, s. 817]. Naxçıvanın SSRİ-nin tərkibindən çıxıb özünü müstəqil respublika elan etməsi qərarı böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Elə bu vaxt – 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakı şəhərinə sovet ordusu yeridildi, dinc əhaliyə divan tutuldu. Xalq başsız qalmışdı, vəhimo içində idi. Yanvarın 21-də Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək burada təşkil olunmuş izdihamlı yığıncaqda çıxış etdi, 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, əliyalın xalqın qırılmasını hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd, mərkəzin və respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi.

Heydər Əliyevin bu çıxışından sonra ona təzyiqlər daha da artdı. Ümum-millî lider Azərbaycana qayıtmaq qərarına gəlmiş, SSRİ və Azərbaycan rəhbərləri bundan bərk narahət olmuşdular. Onun Azərbaycana qayıtmasına mane olmağa çalışdılar.

Xalqı ilə bir olmağı, ona kömək etməyi vacib bilən Heydər Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də Bakıya qayıtdı. İki gündən sonra – iyulun 22-də Heydər Əliyev Naxçıvana gəldi [16, s. 84]. Həmin gün o, Naxçıvanın Azadlıq meydanında 80 mindən çox adamın iştirakı ilə keçirilən mitinqə dəvət olundu və orada çıxış etdi [16, s. 29]. Heydər Əliyev qeyd etdi ki, “mənim başlıca arzum Azərbaycanı siyasi və iqtisadi cəhətdən müstəqil, demokratik respublika kimi görməkdir” [5, 2003, 22 iyul].

Naxçıvanda yaşayan Heydər Əliyevə böyük ehtiram və hörmət, el sevgisi və xalq məhəbbəti onun vətən, xalq qarşısında gördüyü işlərə, etdiyi xidmətlərə görə idi və günü-gündən artırdı.

Sentyabrın 30-da Azərbaycan SSR xalq deputatlarının və Naxçıvan MSSR xalq deputatlarının seçkiləri keçirildi. Heydər Əlirza oğlu Əliyev hər iki qanunverici orqanın deputatı seçildi.

Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə seçilmiş deputatların 1990-cı il noyabrın 17-də ilk sessiyası keçirildi. Həmin sessiyaya Heydər Əliyev sədrlik etdi. Onun sədrlik etdiyi bu sessiya təkcə Naxçıvanda yox, bütün Azərbaycanda tarixi bir hadisə oldu. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyası “Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında”, “Naxçıvan MR Dövlət hakimiyyət orqanı haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət rəmzləri haqqında”, “1990-cı ilin yanvar ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında” və başqa tarixi qərarlar qəbul etdi [16, s. 129-131, 148-150].

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bu sessiyada milli dövlətçilik əsaslarının dirçəldilməsi baxımından, müstəqilliyə can atan Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra qərarlar qəbul edildi.

Deputat Afiyəddin Cəlilov sessiyanın iclasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin ilk sədri seçildi [19, s. 46].

Naxçıvanda bu cür gözlənilməz addımların atılması bilavasitə Heydər Əliyevin təşəbbüsünün nəticəsi idi. Hələ Bakıda əyləşənlər ölkənin müstəqilliyi barədə qərarın qəbul edilməsi üçün tərəddüdlərdən qurtula bilmədiyi bir vaxtda, Naxçıvan MR Ali Məclisi artıq milli dövlətçilik əsaslarının təşəkkülünə istiqamətlənmiş qəti qərarlar qəbul edirdi.

Heydər Əliyev qətiyyətlə deyirdi ki, SSRİ adlı dövlət mütləq dağılacaq. Sovetlər İttifaqının dağılacağını görəndə M.Qorbaçov SSRİ-nin saxlanılması üçün yeni ittifaq müqaviləsinin bağlanması, ittifaq üzrə referendum keçirilməsi və bu yolla SSRİ-ni saxlamaq barədə göstəriş verdi. Heydər Əliyev bunların əleyhinə çıxdı və respublika rəhbərliyinin mövqeyini tənqid etdi: “Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin, heç bir şərt qoymadan tam əleyhinəyəm... Azərbaycanın tam istiqlaliyyət, azadlıq, iqtisadi və siyasi müs-

təqillik yolu ilə getməsinin tərəfdarıyam... Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərmək üçün bütün imkanlara malikdir" [28, 1991, 15 mart].

1991-ci il martın 14-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında SSRİ-nin saxlanılmasına dair Ümumittifaq referendumunda muxtar respublikanın iştirak etməməsi barədə qərar qəbul edildi.

Saxta referendumda iştirak etməmiş Naxçıvana qarşı hücum başlandı. Aprelin 5-də muxtar respublika Ali Məclisinin sədri A.Cəlilov vəzifədən azad edildi. Moskva ermənilərin əli ilə Naxçıvan əhalisini cəzalandırmağa çalışdı. Şərur və Sədərək rayonları güclü atəşə tutuldu.

1991-ci il sentyabrın 2-də Naxçıvan şəhərində çoxminli mitinqdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin yarımçıq qalmış növbədənkənar sessiyasının çağırılması və Heydər Əliyevin Ali Məclisin sədri seçilməsi tələb edilirdi. Sessiya çağırıldı və burada deputatlar Naxçıvan MR Ali Məclisi sədrliyinə Heydər Əliyevin namizədliyini irəli sürdülər. Sessiyada iştirak edən 75 deputatdan 70 nəfəri lehinə səs verməklə, 5 nəfər bitərəf qalmaqla Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçildi [30, Xüsusi buraxılış, 1991, sentyabr].

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə işini davam etdirən sessiyada "Azərbaycan KP və onun strukturlarının fəaliyyətinə münasibət haqqında", "Azərbaycan Respublikası Prezidentliyinə seçkilər haqqında" məsələlər müzakirə edildi. Ali Məclisin 4 sentyabr tarixli qərarı ilə Naxçıvan ərazisində prezident seçkiləri dayandırıldı [12, s. 124].

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin ikinci sessiyası "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı"nı qəbul etdi. Bu tarixi hadisə ilə bağlı Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev bütün Azərbaycan xalqını təbrik etdi. Təbrik teleqramında deyilirdi: "Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı" münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını təbrik edir və bunu tarixi hadisə kimi qəbul edir... Biz bu gün xoşbəxtik ki, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının ali hakimiyyət orqanı tərəfindən milli azadlıq niyyətlərimizin həyata keçirilməsi üçün ilk addım atılıbdır. Azərbaycan xalqı əmin ola bilər ki, naxçıvanlılar milli azadlıq hərəkatı uğrunda mübarizəni daha əzmlə davam etdirəcəklər" [11, 1991, 23 oktyabr].

Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynadı. Muxtar Respublikada həyata keçirilən tədbirlər, demokratik dəyişikliklər, milli dövlətçiliklə bağlı qəbul edilən qərarlar Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək yolunda məqsədyönlü fəaliyyət sahələri idi.

Naxçıvan parlamentində təkcə Naxçıvan MR üçün yox, bütün respublika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul edildi: "Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında", "Naxçıvan MR Ali Dövlət hakimiyyəti orqanı haqqında", "Naxçıvan MR-in dövlət rəmzləri haqqında", "1990-cı ilin yanvar

ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında", "Naxçıvan MR-də yerləşən silahlı qüvvələrin statusu haqqında", "Naxçıvan Muxtar Respublikasının müdafiəsinin və sərhədlərinin qorunmasının təşkili haqqında", "Keçid dövründə SSRİ İttifaqının dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları haqqında SSRİ Qanunu barədə" [30, 1996, 10 may] və s.

Heydər Əliyevin bütün fəaliyyəti muxtar respublikanın düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxarılmasına, sərhəd kəndlərinin və muxtar respublikanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, xarici dövlətlərlə əlaqələrin yaradılmasına, əhalinin ərzaqla təmin edilməsinə, sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına və başqa bir sıra vacib məsələlərin həllinə yönəldildi. Naxçıvanın müdafiəsi, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm addımlar atıldı. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 16 dekabr 1991-ci il tarixli sessiyasında hər il dekabr ayının 31-in Dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü kimi bayram edilməsi barədə qərar qəbul etdi [16, s. 271-274].

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq iqtisadi islahatlara başlandı. 1992-ci il aprelin 6-da Ali Məclisin sessiyasında iqtisadi islahatlarla bağlı məsələ müzakirə edildi: "Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərli işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında" və "Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsi haqqında".

Erməni daşnaklarının "Böyük Ermənistan" yaratmaq planlarında Naxçıvan mühüm yer tutur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan erməni işğalçıları Naxçıvanın sərhəd kəndlərini atəşə tuturdular. Kərki-Görməçatığa, Buzqova, Şadaya, Günnütə, Cağazirə və b. yaşayış məntəqələrinə hücumlar artmışdı. Bakı-Şərur səmşişin qatari atəşə tutulurdu.

Naxçıvan Muxtar Respublikasını yaranmış vəziyyətdən xilas etmək, ermənilərin silahlı basqınlarından qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin 7 sentyabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Milli Müdafiə Komitəsi yaradıldı [16, s. 543-544].

1992-ci il may ayının əvvəllərində erməni yaraqlılarının Naxçıvana hücumları artmışdı. Sədarək qəsəbəsi, Havuş, Günnüt, Yuxarı Yaycı kəndləri yaxınlığındakı döyüşlərdə 42 nəfər yaralanmış, 3 nəfər həlak olmuşdu. Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl bəyanat verdi ki, Ermənistan Naxçıvana hücumları davam etdirsə, Türkiyə kənar müşahidəçi kimi qala bilməyəcəkdir [27, 1992, 8 may].

May ayının 18-də ermənilərin muxtar respublikanın Sədarək, Günnüt, Havuş, Yuxarı Buzqov, Şada, Biçənək və s. qəsəbə və kəndlərinə güclü hücumları başlandı. Sədarəkdə qanlı döyüşlər 40 gün davam etdi. Kəndlərə xeyli ziyan dəymiş, evlər və inzibati binalar dağıdılmış, 17 nəfər şəhid olmuşdu [30, 1992, 28 may].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev erməni təcavüzünün qarşısını almaqda diplomatik vasitələrdən geniş istifadə etdi. Hələ martın 23-də

onun Türkiyəyə səfəri zamanı Baş nazir Süleyman Dəmirəl bütün dünyaya bəyan etmişdi ki, Naxçıvan MR-in statusunda bir dəyişiklik meydana gələrsə, mövcud müqaviləyə əsasən Türkiyə öz sözünü deyəcəkdir. Mayın 18-də Türkiyə rəhbərliyinin və Heydər Əliyevin birgə söyləri sayəsində erməni təcavüzkarlarının niyyəti dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı. 57 dövlət bu təcavüzü pislədi. NATO xüsusi bəyanat verdi [30, 1992, 28 may].

Naxçıvanda Dövlət Milli Müdafiə Komitəsinin yaradılması ilə əlaqədar ordu quruculuğuna başlanıldı. 1991-ci il 26 oktyabr sessiyasında Naxçıvan MR ərazisində olan hərbi hissələrin statusu haqqında məsələ müzakirə olundu və qərar qəbul edildi. Qərarda deyilirdi ki, Naxçıvan MR-in ərazisindəki bütün sərəvətlər Azərbaycan xalqına, muxtar respublika əhalisinə məxsusdur. Muxtar respublika ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrin bütün hərbi və təsərrüfat tikililəri, əmlakı, silahları və hərbi sursatları, hərbi və mülki texnikası Naxçıvan MR-inə məxsusdur və Ali Məclisin icazəsi olmadan respublika ərazisindən aparılmamalıdır [16, s. 566-568].

1992-ci ilin iyul ayında Rusiyanın Müdafiə Nazirliyinin Zaqafqaziya hərbi idarəsi və 75-ci motoatıcı diviziyanın komandanlığı ilə danışıqlar aparıldı. Naxçıvanda yerləşən 75-ci motoatıcı diviziyanın ləğv edilməsi və diviziyanın bütün hərbi və təsərrüfat əmlakının Azərbaycan Respublikasının sərəncamına verilməsi haqqında razılıq əldə edildi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyətinin 25 iyun 1992-ci il tarixli iclasında Naxçıvan MR Dövlət Müdafiə Komitəsinin ləğvi və onun əsasında Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi tərkibində müvafiq strukturun yaradılması zəruri hesab edildi [16, s. 603-604].

1992-ci il avqustun 18-də 75-ci diviziyanın əmlakının, silahlarının, hərbi texnikasının Azərbaycan Milli Ordusuna verilməsi haqqında sənədlərin imzalanması ilə Rusiya ordusunun hərbi hissələri avqustun 18-də Naxçıvan Muxtar Respublikasını tərk etdi [16, s. 606-610; 30, 1998, 24 iyun].

Aparılan danışıqların nəticəsində Sovet İttifaqının sərhəd qoşunlarının Naxçıvanda yerləşən 41-ci sərhəd dəstəsi ləğv olundu. 41-ci sərhəd dəstəsinin funksiyalarının, bütün hərbi və təsərrüfat əmlakının Azərbaycan Respublikasının Naxçıvanda yaradılan birinci sərhəd dəstəsinə verilməsi haqqında sənədlər imzalandı. İlk milli sərhəd qoşunlarının yaradılması da Naxçıvandan başlandı.

1992-ci il sentyabrın 29-da heç bir insidentə yol verilmədən Naxçıvan ərazisini sonuncu rus sərhədçisi də tərk etdi [7, 1998, 16 dekabr].

Məkrli düşmənlər Naxçıvana gələn kommunikasiya xətlərini kəsmiş, 1991-ci ilin dekabrından qaz, 1992-ci ilin iyul ayından elektrik enerjisi verilmirdi. 1992-ci ilin aprel ayından buraya qatarların hərəkəti tam dayandırılmışdı [2, s. 309]. Muxtar Respublika blokadaya düşmüşdü. Heydər Əliyev çox ağır bir şəraitdə Naxçıvan MR-i müvəffəqiyyətlə idarə edirdi. 1992-ci il martın 22-25-də Heydər Əliyev Türkiyə Respublikası hökumətinin dəvəti ilə Türkiyəyə səfər edib, qardaş ölkənin dövlət başçıları ilə danışıqlar apardı. Martın 24-də 13 maddədən ibarət əməkdaşlıq haqqında protokol imzalandı [16, s. 674-675].

Türkiyə Naxçıvana 100 milyon dollar kredit verdi və bunun hesabına ərzaq, əkin üçün toxum, avadanlıq göndərildi [16, s. 665]. Az bir vaxtda İqdır-Naxçıvan elektrik xətti çəkildi. Sədarək-Türkiyə yolu tikildi. "Türksat" rabitə şirkəti Naxçıvanın Bakı ilə telefon əlaqəsini bərpa etdi. 1992-ci il mayın 28-də Naxçıvan ilə Türkiyə arasında "Sədarək-Dilucu" 228 m-lik "Ümid körpüsü" açıldı [1, s. 106]. 1992-ci ilin martında Naxçıvan yeni hava limanının birinci növbəsi istifadəyə verildi [2, s. 309].

Heydər Əliyev 1992-ci il avqustun 22-26-da İran İslam Respublikasının dəvəti ilə Tehrana səfər etdi. Naxçıvan MR-in ehtiyacları ilə bağlı qonşu dövlətlə danışıqlar aparıldı. İqtisadi və mədəni əməkdaşlıq haqqında 16 maddədən ibarət protokol imzalandı [16, s. 713-717]. Dekabrın 3-də Şahtaxtı-Poldəş arası üzən körpü istifadəyə verildi. Müştərək bazarlar açıldı. İran Naxçıvana elektrik enerjisi verməyə başladı [1, s. 106].

Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində Naxçıvan MR-in nəqliyyat, enerji blokadası yarıldı, əhali sözün əsl mənasında aclıqdan və ölməkdən xilas oldu. Heydər Əliyevin müraçiatından sonra ABŞ və Fransa dövlətləri Naxçıvana humanitar yardımlar göstərdilər.

O dövrün iqtidarı onun siyasətini separatçılıq kimi qiymətləndirir və Naxçıvan MR-də hakimiyyət çevrilişi etməyə, qeyri-demokratik yolla Xalq Cəbhəsini hakimiyyətə gətirməyə cəhd edirdi. 1992-ci il oktyabrın 24-də Xalq Cəbhəsi yerli qurumlarına məxsus silahlı dəstələr Daxili İşlər Nazirliyi binasını, televiziya studiyasını ələ keçirdi. Qiyamçılar televiziya ilə xalqa müraciət edib, mövcud hakimiyyət əleyhinə bəyanatlar verdilər. Lakin naxçıvanlılar onları müdafiə etmədilər. Əhalinin böyük əksəriyyəti Heydər Əliyevin çağırışı ilə ayağa qalxdı. Silahlılar dövlət idarələrindən qovulub çıxarıldılar. Bakıda hazırlanmış xüsusi cəza dəstəsi Naxçıvana gəlməyə cəsarət etmədi.

Heydər Əliyevi muxtar respublikada hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün iqtidar hətta Naxçıvanın muxtariyyət statusunu ləğv etməyə və ya Muxtar Respublika Ali Məclisinin hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd göstərirdi. Respublikanın dövlət katibi 1992-ci ilin noyabr ayında Bakı Dövlət Universitetində çıxışında Naxçıvanın muxtar statusuna qarşı çıxmışdı. AXC-nin II qurultayında da bu fikir səslənmişdi [1, s. 166]. Bütün bunlar Naxçıvanın muxtariyyət statusunu müəyyən edən qüvvədə olan Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinə, habelə 1969-cu il Vyana konvensiyası tələblərinə zidd idi.

Lakin Heydər Əliyev diplomatik uzaqgörənliyi sayəsində Naxçıvanın statusunu qoruyub saxladı. Ümummillə lider Türkiyə Respublikasının rəhbərliyi ilə görüşərək (1992, mart) Moskva və Qars müqavilələrinin prinsipial müddələrinin qüvvədə olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Muxtar Respublikanın Ali Məclisi 1992-ci il 25 oktyabr tarixli qərarı ilə mövcud şəraitdə AXC-Müsavat iqtidarının Muxtar Respublikanın statusu ilə bağlı əsassız, zərərli iddialarını qəti rədd etdi. Qeyd olundu ki, "...xüsusi coğrafi və geosiyasi şəraitdə yerləşən Naxçıvanın 70 il bundan əvvəl muxtar respublika statusu əldə etməsi tarixi nailiyyəti

Türkiyə Naxçıvana 100 milyon dollar kredit verdi və bunun hesabına ərzaq, əkin üçün toxum, avadanlıq göndərildi [16, s. 665]. Az bir vaxtda İqdir-Naxçıvan elektrik xətti çəkildi. Sədərək-Türkiyə yolu tikildi. "Türksat" rabitə şirkəti Naxçıvanın Bakı ilə telefon əlaqəsini bərpa etdi. 1992-ci il mayın 28-də Naxçıvan ilə Türkiyə arasında "Sədərək-Dilucu" 228 m-lik "Ümid körpüsü" açıldı [1, s. 106]. 1992-ci ilin martında Naxçıvan yeni hava limanının birinci növbəsi istifadəyə verildi [2, s. 309].

Heydər Əliyev 1992-ci il avqustun 22-26-da İran İslam Respublikasının dəvəti ilə Tehrana səfər etdi. Naxçıvan MR-in ehtiyacları ilə bağlı qonşu dövlətlə danışıqlar aparıldı. İqtisadi və mədəni əməkdaşlıq haqqında 16 maddədən ibarət protokol imzalandı [16, s. 713-717]. Dekabrın 3-də Şahtaxtı-Poldəş arası üzən körpü istifadəyə verildi. Müştərək bazarlar açıldı. İran Naxçıvana elektrik enerjisi verməyə başladı [1, s. 106].

Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində Naxçıvan MR-in nəqliyyat, enerji blokadası yarıldı, əhali sözün əsl mənasında acliqdan və ölməkdən xilas oldu. Heydər Əliyevin müraciatından sonra ABŞ və Fransa dövlətləri Naxçıvana humanitar yardımlar göstərdilər.

O dövrün iqtidarı onun siyasətini separatçılıq kimi qiymətləndirir və Naxçıvan MR-də hakimiyyət çevrilişi etməyə, qeyri-demokratik yolla Xalq Cəbhəsini hakimiyyətə gətirməyə cəhd edirdi. 1992-ci il oktyabrın 24-də Xalq Cəbhəsi yerli qurumlarına məxsus silahlı dəstələr Daxili İşlər Nazirliyi binasını, televiziya studiyasını ələ keçirdi. Qiyamçılar televiziya ilə xalqa müraciət edib, mövcud hakimiyyət əleyhinə bəyanatlar verdilər. Lakin naxçıvanlılar onları müdafiə etmədilər. Əhəlinin böyük əksəriyyəti Heydər Əliyevin çağırışı ilə ayağa qalxdı. Silahlılar dövlət idarələrindən qovulub çıxarıldılar. Bakıda hazırlanmış xüsusi cəza dəstəsi Naxçıvana gəlməyə cəsarət etmədi.

Heydər Əliyevi muxtar respublikada hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün iqtidar hətta Naxçıvanın muxtariyyət statusunu ləğv etməyə və ya Muxtar Respublika Ali Məclisinin hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd göstərirdi. Respublikanın dövlət katibi 1992-ci ilin noyabr ayında Bakı Dövlət Universitetində çıxışında Naxçıvanın muxtar statusuna qarşı çıxmışdı. AXC-nin II qurultayında da bu fikir səslənmişdi [1, s. 166]. Bütün bunlar Naxçıvanın muxtariyyət statusunu müəyyən edən qüvvədə olan Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinə, habelə 1969-cu il Vyana konvensiyası tələblərinə zidd idi.

Lakin Heydər Əliyev diplomatik uzaqgörənliyi sayəsində Naxçıvanın statusunu qoruyub saxladı. Ümummilli lider Türkiyə Respublikasının rəhbərliyi ilə görüşərək (1992, mart) Moskva və Qars müqavilələrinin prinsiplial müddələrinin qüvvədə olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Muxtar Respublikanın Ali Məclisi 1992-ci il 25 oktyabr tarixli qərarı ilə mövcud şəraitdə AXC-Müsavət iqtidarının Muxtar Respublikanın statusu ilə bağlı əsaslı, zərərli iddialarını qəti rədd etdi. Qeyd olundu ki, "...xüsusi coğrafi və geosiyasi şəraitdə yerləşən Naxçıvanın 70 il bundan əvvəl muxtar respublika statusu əldə etməsi tarixi nailiyyəti

yətdir və ona edilən hər hansı bir qəsd müstəqil Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hər bir vətəndaşının hüquq və mənafeyinə edilən qəsd kimi qiymətləndirmək lazımdır" [8, s. 57].

Azərbaycan xalqı xilas yolunu Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etməsində gördü. Lakin Xalq Cəbhəsi üzvləri, habelə hakimiyyəti itirmiş qüvvələr və onların əlaltıları arasında ziddiyyətlər dərinləşirdi. Gəncədə 1993-cü il iyun qiyamı vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

Ölkənin qabaqcıl adamları, ziyalılar, sadə əməkçilər, xalqın sağlam qüvvələri Heydər Əliyevin yenidən böyük siyasətə qayıtmasını arzulayıb və bunun üçün dəfələrlə Naxçıvana getmişdilər. 1992-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycanın 91 nəfər nüfuzlu ziyalı "Səs" qəzeti vasitəsi ilə Heydər Əliyevə müraciət etmişdi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyası təşkil edildi. Partiyanın Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış Proqram və Nizamnaməsi müzakirə olunub qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi. Partiyanın 21 noyabr 1992-ci il tarixli bəyannaməsində qeyd olunurdu ki, bu partiyanın başlıca proqram məqsədi dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyü, sivilizasiyalı demokratik hüquqi dövlətin yaradılması, möhkəm əmin-amanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaqdan, geniş demokratik islahatlar uğrunda mübarizə aparmaqdan ibarətdir.

Ölkədə təhlükə günü-gündən artırdı. Vətəndaş müharibəsi üçün zəmin yarandı. Başlanmış və təhlükəli proseslərin qarşısını ala bilmədiyini dərk edən iqtidar son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. O, xalqın və respublikanın hakim dairələrinin təkidli dəvətini qəbul edib iyunun 9-da Bakıya gəldi və iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin sədri seçildi. Bu gün tariximizə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu.

Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai vəziyyət sabit qalsa da, idarəçilik sahəsində müəyyən boşluqlar, hakimiyyət orqanları arasında anlaşılmazlıqlar yaranmağa başlamış, bir çox sahələrdə mənfi hallar baş qaldırmış, nizam-intizam pozulmuş, işlər zəifləmişdi [19, s. 127]. Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə Naxçıvana başçı seçilmiş N.Həsənov prezidentin ona göstərdiyi etimadı doğrulda bilmədi, muxtar respublikada idarəçilik sahəsində ciddi problemlər yarandı.

1995-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibində Muxtar Dövlət statusu verdi. Naxçıvan heç zaman belə yüksək statusa malik olmayıb [5, 1999, 20 iyun].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 23 dekabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiya yaradıldı. Komissiya muxtar respublikanın yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayaraq Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyaya təqdim etdi. Həmin layihə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyada dörd dəfə müzakirə olundu. Azərbaycan Respublikası Konsti-

tusiya Komissiyasının 1998-ci il yanvarın 14-də keçirilən iclasında Naxçıvan MR-in Konstitusiyaya layihəsi müzakirə edildi. 1998-ci il aprelin 28-də Naxçıvan MR-in yeni Konstitusiyası Muxtar Respublikanın Ali Məclisində qəbul edildi və həmin il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olundu [5, 1998, 30 dekabr].

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsi və yeni Konstitusiyasını qəbul etməsi ilə ölkədə demokratik dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu üçün hüquqi əsas yarandı. 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası parlamentlərinə demokratik seçkilər keçirildi. Muxtar respublika üzrə seçki dairələrində 45 nəfərə qarşı 153 nəfər deputatlığa namizədliyini irəli sürdü [24, s. 500]. Keçirilən seçkidə 36 seçki dairəsi üzrə seçkilər baş tutdu, 9 seçki dairəsində isə seçkilər 26 noyabrda keçirildi. Səsvermədə seçicilərin 89,9 faizi iştirak etdi.

1995-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin birinci sessiyası oldu. Sessiyada Naxçıvan Muxtar Respublikası Baş nazirinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə birinci müavini Vasif Talibov yekdilliklə Ali Məclisin sədri seçildi.

2000-ci il noyabrın 5-də, 2005-cı il noyabrın 6-da, 2010-cu il noyabrın 7-də həm Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə, həm də Naxçıvan MR Ali Məclisinə seçkilər keçirildi. 2000-ci il seçkisində seçicilərin 78,7 faizi (164.892 nəfər) səsvermədə iştirak etmişdir. 5 nəfər Milli Məclisə, 45 nəfər isə Naxçıvan MR Ali Məclisinə üzv seçildi. 2000-ci il dekabrın 7-də ikinci çağırış Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin birinci sessiyasında Vasif Talibov yenidən sədr seçildi.

2005-ci il seçkisində seçicilərin 58,1 faizi seçkilərdə iştirak etmişdi. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə 7, Naxçıvan MR Ali Məclisinə 45 nəfər üzv seçilmişdir.

Dördüncü çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və Naxçıvan MR Ali Məclisinə seçkilər 2010-cu ilin noyabrın 7-də baş tutmuşdur. 7 dairə üzrə 38, 45 dairə üzrə isə 140 namizəd qeydə alınmış, seçicilərin 68,2 faizi (174.780 nəfər) səsvermədə iştirak etmişlər. 8 dekabr 2010-cu il tarixdə dördüncü çağırış Naxçıvan MR Ali Məclisinin I sessiyasında görkəmli ictimai-siyasi xadim, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hətərəfli inkişafında müstəsna xidmətləri olan Vasif Talibov dördüncü dəfə yekdilliklə Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri seçildi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının böyük tarixi-siyasi əhəmiyyəti vardır. Müstəqillikdən əvvəl muxtar respublikasının yubileyi 3 dəfə – 1949 (25-illik), 1964 (40), 1974 (50) qeyd edilmişdir. Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 75 (1999), 80 (2004), 85 (2009) və 90 (2014) illik yubileyləri dövlət səviyyəsində qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1999-cu il fevralın 4-də "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında" fər-

man verdi. Ümummilli lider muxtar respublikanın yaradılmasının əhəmiyyətindən bəhs edərkən demişdir: “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması Azərbaycan xalqının, respublikasının həyatında tarixi hadisədir. Bu respublikanı vaxtilə yaradanlar çox müdrik, uzaqgörən insanlar olublar, Azərbaycan torpaqlarının ayrı-ayrı iddiaçılar tərəfindən parçalanmasının qarşısını alıblar” [18, s. 12].

Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubileylərinin qeyd edilməsi muxtar respublikanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisəyə çevrilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvana səfərləri, yubiley tədbirlərində iştirak və nitq söyləmələri, muxtar respublikada görülmüş işləri dəyərləndirmələri, qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmələri bütövlükdə Naxçıvan diyarının sürətli inkişafına təkan vermişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının son illərdəki dinamik inkişaf, quruculuq və müasirləşmə baxımından böyük infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi bir sıra beynəlxalq tədbirlərin burada keçirilməsinə əsas verir. Bu mənada Türkdillə ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə görüşünün Naxçıvanda keçirilməsi təsadüfi deyildir. 2009-cu il oktyabr ayının 2-3-də Naxçıvanda keçirilən bu zirvə toplantısının çox böyük geosiyasi, ideoloji, simvolik mənası və tarixi əhəmiyyəti vardır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının müstəqillik illərindəki (1991-2014) sosial-iqtisadi inkişafı böyük inkişaf və tərəqqi illəri, inkişafdan intibaha gedən yol, inkişafın Naxçıvan modeli kimi səciyyələndirilir [5, 2010, 14 yanvar]. Bu illərdə muxtar respublikada gedən quruculuq, abadlıq işlərinin, iqtisadiyyatda, mədəni həyatda, insanların güzəranında baş verən dəyişikliklərin kökündə bir tərəfdən Heydər Əliyev yoluna, siyasi və nəzəri irsinə sədaqət, ikinci tərəfdən isə düzgün idarəetmə dayanır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1995-2013-cü illərdə aparılan quruculuq tədbirləri, iqtisadi və sosial sahədəki irəliləyişlər diyarı Azərbaycanın ən qabaqcıl, inkişaf etmiş bölgəsinə çevirmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ulu öndər Heydər Əliyevin yolunun uğurla davam etdirilməsi nəticəsində Naxçıvan tamamilə dəyişilmiş, yenidən qurulmuş, alınmaz bir qalaya çevrilmişdir.

Ulu öndərimizə sədaqət, aydın siyasi mövqe, yorulmaz fəaliyyətdən ibarət olan inkişafın Naxçıvan modeli müasir muxtar respublikanın tərəqqisinin əsasını təşkil edir. Respublika mətbuatında Naxçıvanın son illərdəki sosial-iqtisadi inkişafını “Naxçıvan möcüzəsi” adlandırırlar [13, 2009, 29 dekabr; 2010, 14 yanvar]. “Naxçıvan möcüzəsi”nin əldə edilməsini Ali Məclis Sədrinin özü belə xarakterizə edir: “Yol düzgün seçiləndə, milli maraqlara və dövlətçiliyə sədaqət olanda, adamların qayğısı və ehtiyacları hədəfə alınanda istənilən möcüzəni yaratmaq olar” [13, 2009, 29 dekabr].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə müəyyən etdiyi siyasi kurs ölkə Prezidenti İlham Əliyevin Heydər Əliyev ideyalarına sədaqəti və yaradıcılıqla həyata keçirilməsi, Ali Məclis sədri Vasif Talibovun səfərbəredici və təşəbbüskar rəhbərliyi Naxçıvanın hərtərəfli inkişaf və tərəqqisini təmin etmişdir. Naxçıvan diyarındakı sürətli və hərtərəfli inkişaf Ali Məclisin sədri Vasif Talibovun ardıcıl və yorulmaz fəaliyyətinin, məqsədyönlü və qətiyyətli mövqeyinin, fədakar işinin konkret və uğurlu nəticəsidir. Heydər Əliyev bu barədə danışıarkən demişdi: “Mən məmnuniyyətlə demək istərdim ki, son dörd il ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında işlər lazımı səviyyədə gedir. Vasif Talibovu bu vəzifəyə seçəndə mən onun bir çox xüsusiyyətlərini bilirdim. Amma o, çox gənc idi. Daxilən bir az fikirləşdim ki, gələcəyinə görə bəlkə də ağır, çətin olar. Ancaq bu dörd il müddətində o sübut etdi ki, vətəninə, millətinə, xalqına sədaqətli olan adam yaşından asılı olmayaraq böyük işlər də görə bilər” [30, 1999, 15 oktyabr].

Son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında çox böyük uğurlar əldə edilmişdir. Problemlərə bələdçilik, insanlarla işləmək qabiliyyəti, torpaq və vətən sevgisi, sözlə işin, əməllə əqidənin birliyi Vasif Talibovu xalqın gözündə ucaltmış, ona inam və yüksək hörmət hissi yaratmışdır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasına hər səfərində burada görülən işlərdən, həyata keçirilən tədbirlərdən razı qaldığını döndə-döndə dilə gətirmişdir: “Mən hər il Naxçıvanda oluram və hər dəfə Naxçıvanda gördüyüm dəyişikliklər məni ürəkdən sevindirir, çox sevindirir. Naxçıvan ən müasir şəhərə çevrilibdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ən müasir infrastruktur yaradılır, sosial obyektlərin tikintisi geniş vüsət alıbdir... Bütün bunlar muxtar respublikanın iqtisadi və sənaye potensialını gücləndirir. Bir sözlə, hər bir Naxçıvan sakini əldə edilmiş bu uğurlarla fəxr edə bilər. Mən bütün naxçıvanlıları bu böyük uğurlar münasibətilə təbrik etmək istəyirəm. Naxçıvan rəhbərliyinə və Naxçıvanın rəhbəri Vasif Talibova öz minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm” [5, 2009, 5 avqust].

Müstəqillik illəri sosial-iqtisadi inkişaf baxımından Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında, onun sosial-iqtisadi həyatında çox ciddi uğurlar əldə edilmişdir. Ümumi daxili məhsul, dövlət büdcəsi artmışdır. Ümumi daxili məhsul 1994-cü ildəki 37287,7 min manatdan 2009-cu ildə 973649,3 min manata yüksəlmişdir. Muxtar respublikada ilk dəfə olaraq 2009-cu ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 1 milyard ABŞ dolları səviyyəsini ötmüşdür. 2013-cü ildə isə ümumi daxili məhsulun həcmi 2 milyard 337 milyon manatdan çox olmuşdur [5, 2014, 6 fevral]. Muxtar respublikanın ümumi daxili məhsulunda özəl bölmənin xüsusi çəkisi 87 faiz təşkil etmişdir.

Uğurların əldə olunmasında qəbul edilmiş 2009-2013-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı, 2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təminatına dair və

2012-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı üzrə dövlət proqramlarının düzgün həyata keçirilməsinin də böyük payı var. Həmin proqramların icrası muxtar respublikada yerli istehsalın həcmnin artmasına, əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatına geniş imkanlar yaratmışdır. Nəticədə bu gün muxtar respublikada 115 növdə, 459 çeşiddə ərzaq, 231 növdə, 529 çeşiddə qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalı üçün bütün imkanlar yaranıb və 2013-cü ildə 106-sı ərzaq və 226-sı qeyri-ərzaq olmaqla 332 növdə məhsula olan tələbat tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilmişdir.

2013-cü ildə ÜDM istehsalı 2003-cü ildəki göstəricini müqayisəli qiymətlərlə 8 dəfədən çox üstələmişdir. Ötən il hər bir nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 2003-cü ilə nisbətən 7 dəfə artaraq 5423 manat olmuşdur [5, 2014, 9 aprel].

2003-cü illə müqayisədə 2013-cü ildə sənaye məhsulunun həcmi 49 dəfə artmışdır. 2003-cü ilin sonuna muxtar respublikada 66 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdisə, 2013-cü ildə bu göstərici 7 dəfə artaraq 438-ə çatmışdır [5, 2014, 9 aprel].

Naxçıvanın artıq 100 milyon dollar səviyyəsində ixrac potensialı yaranmışdır ki, bu da blokada şəraitində olan bir məkan üçün çox böyük göstəricidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında, onun mərkəzindən tutmuş ən ucaq dağ kəndlərində tikinti-quruculuq və abadlıq işləri çox sürətlə aparılır. 2003-cü ildə 300-ə qədər yeni sosial obyektlər istifadəyə verilmiş və ya əsaslı bərpa edilmişdir. 2006-cı ildə 29 istehsal müəssisəsi fəaliyyətə başlamış, 757 obyektə tikinti, əsaslı təmir, yenidənqurma, bərpa və təmir işləri görülmüşdür. 2007-ci ildə belə obyektlərin sayı 793-ə, 2008-ci ildə isə 854-ə çatmışdır. Son on ildə 104 kənd və qəsəbə mərkəzi tikilərək istifadəyə verilmişdir. 725 km uzunluğunda avtomobil yolları salınmış, 16 körpü tikilmişdir.

2005-ci ildə Naxçıvana təbii qazın nəqli bərpa edilmişdir. Bu gün muxtar respublikanın elə bir yaşayış məntəqəsi yoxdur ki, ora təbii qazla təmin edilməsin. Əgər Sovetlər Birliyi dövründə muxtar respublika üzrə cəmi 33 min abonentə təbii qaz verildisə, indi artıq 81 mindən çox abonent təbii qazla təmin olunur. Əgər 2003-cü ilə qədər muxtar respublikada 1 su elektrik stansiyası varılsa, indi 5 yeni elektrik stansiyası yaradılmışdır. Ən önəmlisi ondan ibarətdir ki, Naxçıvanın daxili təminatı 100 faiz bərpa olunan enerji növləri hesabına ödənilir [5, 2014, 20 aprel].

Müstəqillik illərində muxtar respublikanın mədəni inkişafında təhsilin, elmin, səhiyyənin, mədəniyyətin inkişafı çox yüksək səviyyəyə çatmış, hər bir sahədə çox böyük uğurlar qazanılmışdır. Bu illərdə bu cür inkişafa, yüksəlişə, yenilənməyə nail olmaq çox çətindir. Lakin bu uğurlar faktdır, bunlar Naxçıvanın keçdiyi misilsiz inkişaf yoludur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının hərtərəfli və sürətli inkişafında təhsilin xüsusi yeri vardır. Müstəqillik illərində diyarı irəli aparmaq, modernləşdirmək

üçün məqsədyönlü, irimiqyaslı, ardıcı təhsil siyasəti aparılmışdır. İlk növbədə təhsil müəssisələri üçün yeni binalar tikilmiş, təmir olunmuş və maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. Müstəqilliyin ilk on ili ərzində muxtar respublikada 40 yeni orta ümumtəhsil məktəbi tikilmiş, 19 məktəb binası isə əsaslı şəkildə yenidən qurulmuşdur [27, s. 76-77]. 2000-2005-ci illərdə isə tikilən məktəblərin sayı 59, şagird yerlərinin sayı 17770 nəfər olmuşdur [14, s. 19]. Ümumiyyətlə, qeyd olunan dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin, məktəbəqədər və məktəbdənkonar müəssisələrin tikintisində diqqət artırılmış, 56926 şagird yerlik 142 orta məktəb binası, 17 uşaq bağçası, 17 məktəbdənkonar müəssisə, 20 uşaq musiqi məktəbi tikilərək və ya yenidən qurularaq gənə nəslin istifadəsinə verilmişdir [5, 2014, 9 aprel]. Ümumtəhsil məktəblərinə 3409 kompüter, 551 ədəd elektron lövhə verilmişdir. Təhsildə keyfiyyət dəyişikliyi ilböl il artır. 2004-cü ildə tələbə adı qazananların 64 nəfəri 500-700 intervalında yüksək nəticə göstərmişdirsə, 2013-cü ildə bu 355 nəfərə çatmışdır.

Muxtar respublikada 232 ümumtəhsil məktəbi, liseylər, gimnaziyalar, kolleclər, institut və universitetlər fəaliyyət göstərir. 2003-cü ildən müstəqil ali təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda 5 ixtisas üzrə 750 nəfər, 1999-cu ildən müstəqillik statusu almış Naxçıvan Özal Universitetində 12 ixtisas üzrə bakalavr, 3 ixtisas üzrə magistr olmaqla 900 nəfər, 1967-ci ildən filial, 1972-ci ildən müstəqil pedaqoji institut, 1991-ci ildən universitetə çevrilən Naxçıvan Dövlət Universitetində 12 fakültədə 46 ixtisas üzrə 4500 nəfərə qədər bakalavr və magistrlər təhsil alır.

2002-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi və onun 6 elmi-tədqiqat institutu yaradılmışdır. Naxçıvan bölməsi binalarla təmin edilmiş, maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, struktur sahələri yaradılmışdır. Bölmənin tərkibində 4 Seysmoloji mərkəz, Nəbatat bağı, Doktorantura şöbəsi, Dissertasiya şurası, Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyi, Elektron kitabxana fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə, muxtar respublikada 2 dövlət, 1 özal ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Hazırda ali təhsil müəssisələrində 66 ixtisas üzrə 5938 tələbə təhsil alır ki, onların təlim-tərbiyəsi ilə 488 professor-müəllim heyəti məşğul olur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali və orta ixtisas məktəblərində 534 professor-müəllim heyəti, o cümlədən 2 akademik, 5 müxbir üzv, 32 elmlər doktoru, professor, 216 fəlsəfə doktoru, dosent fəaliyyət göstərir [8, s. 166].

Müstəqillik illərində Naxçıvanın elmi həyatında da çox ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Ümummillə lider Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılan AMEA Naxçıvan Bölməsi bu sahənin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir. Elmin inkişafı bilavasitə elmi kadrların səviyyəsindən, elmi fəaliyyətindən asılıdır. AMEA Naxçıvan Bölməsində və Naxçıvan Dövlət Universitetində doktorantura və dissertantura yolu ilə elmi kadrların hazırlanmasına diqqət yetirilmişdir. Hər iki müəssisədə Dissertasiya Şuraları fəaliyyət göstərir ki, bu şuralarda fəlsəfə və elmlər doktoru dissertasiyaları müdafiə olunur. Müdafiə edənlər arasında Bakının və Gəncənin elm və tədris müəssisələri-

nin əməkdaşları, Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikasının tədqiqatçıları ilə yanaşı, muxtar respublikada fəaliyyət göstərən gənç araşdırıcılar olmuşdur. Ümumiyyətlə, müstəqillik illərində 31 nəfər elmlər doktoru, 158 nəfər fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri dünyanın müxtəlif ölkələrinin nüfuzlu jurnallarında, ölkəmizin və muxtar respublikamızın elmi jurnallarında dərc edilmişdir. Təkcə 1995-2010-cu illərdə muxtar respublika alimlərinin 128 monoqrafiyası, 450-yə yaxın kitabı, 280-dən çox dərslik, dərs və tədris vəsaiti, 8200-ə yaxın elmi məqaləsi nəşr edilmişdir [16, s. 168-169]. 2013-cü ildə AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi işçilərinin 23 monoqrafiyası, 6 kitabı, 2 metodik vəsaiti və 508 elmi məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Əsərlərdən 3 monoqrafiya, 1 kitab, 130 məqalə xarici ölkələrin jurnallarında çap olunmuşdur [4, s. 105]. Muxtar Respublikada Naxçıvan MR Ali Məclisinin təsis etdiyi "Naxçıvan" jurnalı, AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"-i, "Axtarışlar"-ı, Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərlər"-i və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun "Xəbərlər" jurnalları nəşr edilir və onlar Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qəbul etdiyi dövrü nəşrlər sırasına daxil edilmişdir.

Ali Məclis sədrinin bilavasitə dəstəyi, qayğısı və himayəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixinin, abidələrinin, folklorunun, ədəbi-mədəni mühitinin, biomüxtəlifliyinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işləri aparılmış, bir sıra ümumiləşdirici əsərlər, kitab və monoqrafiyalar çap edilmişdir. Belə əsərlərə aid "Naxçıvan ensiklopediyası"-nı (2 cildə), "Naxçıvan abidələri" ensiklopediyasını (ingilis və Azərbaycan dillərində), "Naxçıvan: tarixi və abidələri"-ni (ingilis və Azərbaycan dillərində), "Naxçıvanın tarixi atlası"-nı, "Naxçıvan tarixi"-ni (üç cildə, 1-ci cild), "Naxçıvan folklor antologiyası"-nı (üç cildə), "Naxçıvan teatrının salnaməsi"-ni (1883-2008-ci illər), "Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı"-nı (I və II cildlər), "Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətləri: hazırkı vəziyyəti və perspektivləri" və b. göstərə bilərik.

Bəhs olunan dövrdə muxtar respublikada müxtəlif problemlərə həsr olunmuş onlarla beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans və simpoziumlar keçirilmiş və onların materialları toplu halında çap edilmişdir: "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" (1996), "Deportasiya və Naxçıvan" (1998), "Naxçıvan muxtar respublikasının təbii sərvətləri və onlardan istifadə edilməsi" (2001), "Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi" (2004), "Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər" (2005), "Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri" (2006), "Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik" (2007), "Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər" (2008), "Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" (2009), "Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" (2011), "Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ" (2012) və b.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin 2005-ci il 6 dekabr tarixli "Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" sərəncama uyğun olaraq 1200 tarix və mədəniyyət abidəsi qeydə alınmış və pasportlaşdırılmışdır. 40-dan artıq tarixi abidə bərpa və restavrasiya olunmuşdur. Bu günlərdə "Naxçıvanqala tarix-memarlıq muzey kompleksi"ndə təmir və yenidənqurma işləri başa çatdırılmış, Əlincaqalada təmir işlərinə başlanılmışdır.

Müstəqillik illərində respublikada bütün sahələr öz dinamik yüksəlişi ilə diqqəti cəlb edir. Belə sahələrdən biri də səhiyyədir. Səhiyyə sisteminin yenidən qurulmasını, əhalinin sağlamlığının daha yaxşı təşkilini, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqini və kadr potensialının hazırlanmasını özündə əks etdirən dövlət proqramları muxtar respublikada uğurla həyata keçirilir. 1996-cı ildən başlayaraq muxtar respublikanın sosial-iqtisadi həyatında baş verən müsbət irəliləyişlər səhiyyə sisteminin fəaliyyətinə də təsir göstərmiş və əhaliyə göstərilən tibbi xidməti yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu illərdə muxtar respublikada Diaqnostika-Müalicə Mərkəzi, Doğum Mərkəzi, 2 bərpa mərkəzi, 1147 çarpayılıq 21 xəstəxana, növbədə 2234 xəstə qəbul edə bilən 60 ambulatoriya-poliklinika müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, həkimlərin sayı 5,8 faiz, müalicə müəssisələrinin sayı 1,3 faiz çoxalmışdır [20, s. 11].

Muxtar respublikada mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. 1995-2010-cu illərdə 272 mədəniyyət obyektı tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur [26, s. 158]. Muzeylərin sayı 22-ə çatdırılmışdır. 234 kütləvi kitabxana vardır ki, burada 2 813 400 kitab fondu mövcuddur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 3 peşəkar teatr, Naxçıvan, Ordubad və Şərur Xalq teatrları, H.Cavid adına poeziya teatri, Dövlət filarmoniyası, Uşaq dövlət filarmoniyası, Aşıqlar birliyi fəaliyyət göstərir. Klub müəssisələrinin sayı 226-a çatmışdır. 2009-cu ildə inşa olunmuş kənd mərkəzlərində 11 kitabxana, 11 mədəniyyət evi və klub əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Mədəniyyət və istirahət parklarının sayı 2,8 dəfə artmışdır. İdman qurğularının sayı 4,2 faiz artaraq 988-ə çatmış, 1 Olimpiya İdman Kompleksi, 1 Olimpiya idman korpusu, 2 üzgüçülük mərkəzi, 1 stadion, 7 şahmat məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdir [20, s. 11].

Beləliklə, aydın olur ki, müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında çox böyük dəyişikliklər baş vermiş, əhalinin yaşayış səviyyəsi yaxşılaşmış, muxtar respublika müasir və inkişaf etmiş bir diyara çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 360 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VII c., Bakı: Elm, 2008, 608 s.

3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Yeni redaksiyada. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin 2013-cü il elmi və elmi-təşkilati fəaliyyəti haqqında hesabat. Naxçıvan: Tusi, 2013, 126 s.
5. "Azərbaycan" qəzeti.
6. Cəfərov H., Mustafayev A. Milli müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizə tarixinin Naxçıvan səhifələri (XX yüzilliyin 80-90-cı illəri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 172 s.
7. "Dövrən" qəzeti.
8. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2011, 272 s.
9. Heydər Əliyev: 2 cildə. I c., Bakı: Turxan NPB, 2013, 500 s.
10. Heydər Əliyev: 2 cildə. II c., Bakı: Turxan NPB, 2013, 704 s.
11. "Həyat" qəzeti.
12. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 475 s.
13. "Xalq" qəzeti.
14. 2000-2005-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi inkişaf. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2006, 70 s.
15. 2000-2005-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi inkişaf. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2006, 70 s.
16. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
17. Qətiyyətin təntənəsi: Sənədli xronika. Bakı: Səhər, 1995, 848 s.
18. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı: Azərbaycan, 1999, 288 s.
19. Məmmədov M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). Bakı: Şirvanəşr, 2005, 208 s.
20. Naxçıvan. 2003-2013: Hədəflər, inkişaf, nəticələr. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 199 s.
21. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illər ərzində. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2001, 92 s.
22. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 80: Tarixi-statistik məcmuə / Məcmuənin ümumi rəhbəri V.Talıbov. Bakı: Səda, 2004, 212 s.
23. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75 // Bakı Universiteti xəbərlərinin xüsusi buraxılışı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, № 3, 252 s.
24. Naxçıvanda seçkilərin tarixi (1937-2002): Ensiklopedik toplusu. Bakı: Qanun, 2003, 562 s.
25. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 220 s.
26. "Naxçıvan" qəzeti.
27. Sultanov O. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı: Maarif, 1995, 232 s.

28. "Səs" qəzeti.

29. "Şərq qapısı" qəzeti.

Исмаил Гаджиев

НАХЧЫВАНСКАЯ АВТОНОМНАЯ РЕСПУБЛИКА: ОТ РАЗВИТИЯ ДО ВОЗРОЖДЕНИЯ

В статье говорится об общественно-политической жизни, социально-экономическом и культурном росте Нахчыванской Автономной Республики в годы независимости. Исследуются события, происходившие в Нахчыване в конце 80-х и начале 90-х годов XX века, возвращение общенационального лидера Гейдара Алиева в Нахчыван, избрание его председателем Верховного Меджлиса Автономной Республики, проводимые им меры. Вывод таков, что деятельность общенационального лидера в направлении выхода Нахчывана из блокады, взаимоотношения с соседними странами в свое время спасли Нахчыван. В годы независимости Нахчыванская Автономная Республика достигла больших успехов в социально-экономическом и культурном развитии, и это развитие зачастую характеризуют как «Нахчыванское чудо».

Ключевые слова: *независимость, Гейдар Алиев, общественно-политическая жизнь, приграничное движение, выборы, социально-экономическое развитие, сессия, Конституция, единство.*

Ismayil Hajiyev

NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC: FROM DEVELOPMENT TO RENAISSANCE

The socio-political life, the socio-economical and cultural development of the Nakhchivan Autonomous Republic during the independence years are dealt with in the paper. The events taking place in Nakhchivan at the end of the 80s and beginning of the 90s of the XX century, the great leader Heydar Aliyev's arrival to Nakhchivan, his election as a chairman of the Autonomous Republic's Ali Majlis (Supreme Soviet) and the activities carried out by him are researched. The conclusion is the follows: the national leader's activity in the line of Nakhchivan's reversal of blockade, relations with the neighbor countries have saved Nakhchivan. The Nakhchivan Autonomous Republic has gained great successes in the field of socio-economical and cultural development during the independence years, and this development is often characterized as "Nakhchivan miracle".

Key words: *independence, Heydar Aliyev, socio-political life, border movement, elections, socio-economical development, session, Constitution, solidarity.*